

Heikki Hiilamo: Valheen mesenaatit

Suomi tupakkateollisuuden manipuloiman lääketieteen näyttämönä

Tupakkateollisuus sai viimeistään 1950-luvun alussa varman tiedon siitä, että sen tuotteet vahingoittavat ihmisen terveyttä. Tupakkatuotteet aiheuttavat riippuvuutta ja niiden ohjeitten mukainen, tavanomainenkin käyttö johtaa usein kuolemaan. Puolet tupakoitsijoista kuolee tupakkatauteihin ja tupakointi lyhentää elinikää keskimäärin kymmenellä vuodella.

Tupakkateollisuuden toiminta poikkeaa kaikista muista taloudellisen toiminnan aloista. Tupakkayhtiöt eivät vetäneetkään tuotteitaan markkinoilta silloin, kun ne saivat tietää tuotteidensa vaarallisuudesta. Tupakkateollisuus poikkeaa muista toimialaista myös siinä, että se synnytti oman, vääristyneen lääketieteensä salatakseen tuotteidensa vahingollisuuden. Se halusi jatkaa toimintaansa.

Valheen mesenaatit kertoo tupakkateollisuuden suunnitelmallisesta, maailmanlaajuisesta ja epärehellisestä lääketieteen hyväksikäytöstä. Tämä kampanja pantiin alulle nyt hyvin kuuluisaksi muodostuneessa kokouksessa Yhdysvalloissa vuonna 1953. Suurten tupakkayhtiöiden edustajat tekivät silloin yhteisen ja historiallisen valinnan. Teollisuus päätti kiistää ilmeiset terveyshaitat.

Kiistämisen kampanjasta tuli laaja, pitkäkestoinen ja keinoja kaihtamaton. Lääketieteessä kampanja tarkoitti niin laajaa tieteen vääristämistä, että on oikeutettua puhua tupakkateollisuuden lääketieteestä erotuksena riippumattomasta ja rehellisestä, aitoihin tutkimustuloksiin pyrkivästä lääketieteestä.

Tupakkateollisuuden salassa pidettäväksi tarkoitettu projekti alkoi vähitellen paljastua 1990-luvulla. Silloin Yhdysvalloissa oikeusprosessien yhtenä lopputuloksena oli tupakkayhtiöiden sisäisten asiakirjojen pakollinen julkistaminen. Julkisuuteen on tullut sen jälkeen yhteensä noin 40 miljoonaa sivua erilaisia dokumentteja.

Maa­ilman­laajuinen kiistämisen kampanja toimi myös Suomessa. Myös suomalaisia tutkijoita osallistui sellaisen lääketieteellisen tutkimuksen tuottamiseen, jonka ainoana tarkoituksena oli kumota tupakan ja erilaisten sairauksien väliset syy-yhteydet.

Pohjoismaat ja erityisesti Suomi olivat kansainvälisille tupakkayhtiöille kiintoisa toiminta-alue kahdestakin eri syystä. Suomen vuonna 1976 hyväksytty tupakkalaki oli aikanaan maailman laajin ja edistyksellisin. Ja vuonna 1988 Suomessa alkoi tuotevastuukanteesta käynnistynyt oikeudenkäyntien sarja, joka päättyi Korkeimman oikeuden ratkaisuun vasta vuonna 2001.

Yhdysvalloissa oli käyty vuodesta 1954 lähtien lukuisia vastaavanlaisia oikeudenkäyntejä, joissa tupakoinnin vuoksi sairastuneet ihmiset yrittivät saada tupakkayhtiöitä vastuuseen tuotteistaan. Mutta teollisuus oli aina puolustanut itseään menestyksellisesti vetoamalla itse tuottamiinsa, vääristelyihin tutkimuksiin. Vaikka oikeudenkäynneissä keskusteltiin jonkun verran todistajien kytköksistä tupakkateollisuuteen, tämä ei vaikuttanut tuomioistuinten päätöksiin. Suomen oikeudenkäynnit rantauttivat tupakkateollisuuden oman lääketieteen ensimmäistä kertaa myös Eurooppaan.

Raportti selvittää suomalaisten lääkäreiden ja lääketieteen tutkijoiden osuutta tupakkateollisuuden lääketieteen tuottamiseen ja levittämiseen. Pääpaino on Suomen tupakka-oikeudenkäynneissä. Tavoitteena on ollut tutkia, millaisia yhteyksiä Suomessa tupakkateollisuuden puolesta todistaneilla

lääketieteellisillä asiantuntijoilla oli teollisuuteen. Samalla on mahdollista arvioida, millaista lääketieteellistä tutkimusta tupakkateollisuus käytti Suomessa ja miten Suomen oikeudenkäynnit sijoittuvat kansainväliseen yhteyteen.

Kiistämisen strategia

Tupakkateollisuuden lähtö lääketieteen harhapolulle tupakan vahingollisuuden salaamiseksi voidaan ajoittaa päivän tarkkuudella. 14 suurta tupakkayhtiötä teki 15.12.1953 newyorkilaisessa hotellissa sopimuksen yhteisestä strategiasta. Tämän sopimuksen seurauksena tupakkayhtiöt julkaisivat tammikuussa 1954 ”Rehellisen ilmoituksen tupakan polttajille” (A Frank Statement to Cigarette Smokers”) yli 400 yhdysvaltalaisessa lehdessä. Tässä ilmoituksessa tupakkateollisuus sanoi, että tupakoitsijoiden terveys oli sille tärkeämpää kuin mikään muu. Samalla teollisuus ilmoitti, ettei se usko tuotteidensa vahingoittavan terveyttä. Teollisuus lupasi kuitenkin tehdä läheistä yhteistyötä terveysviranomaisten kanssa.

Tarkoitusta varten luvattiin perustaa yhteinen tutkimusyksikkö Tobacco Industry Research Committee, TIRC, eräänlainen tupakkateollisuuden tutkimuskomitea. Vuonna 1964 sen nimi muuttui tupakan tutkimusneuvostoksi, Council for Tobacco Research eli CTR:ksi.

TIRC:n toiminta oli määrä uskoa tutkijoille, joiden rehellisyys ja kansallinen maine olisivat epäilyjen ulkopuolella. Neuvoa-antavaan johtokuntaan piti kutsua ryhmä riippumattomia ja arvovaltaisia lääketieteen, muiden tieteiden ja koulutuksen edustajia. TIRC:n perustaminen oli ratkaiseva askel tieteellisessä kampanjassa, joka johti - toisin kuin ilmoituksessa oli luvattu - ennen näkemättömään lääketieteen väärentämiseen.

Strategisesti TIRC:n perustamisessa oli kysymys siitä, että tupakkateollisuus omaksui vastustajiensa taktiikan ja alkoi tuottaa ”tieteellistä tietoa”. TIRC:n lisäksi kampanjaan osallistuivat myös yhtiöiden omat tutkijat ja lakimiehet, niiden suoraan rahoittamat yhteistyökumppanit, ulkopuoliset asianajajat ja konsultit sekä lobbausorganisaatiot. Teollisuus pyrki oman lääketieteensä avulla paitsi palauttamaan tupakoitsijoiden luottamuksen, myös torjumaan tupakkasääntelyä ja voittamaan sitä vastaan nostetut oikeudenkäynnit.

Tupakkateollisuus osoitti jo varhain kiinnostusta suomalaislääkäreiden asiantuntemukseen. TIRC rahoitti useita hankkeita, joissa oli mukana suomalaisia tutkijoita. Yhdessä niistä selvitettiin tupakoinnin, kolesterolin, verenpaineen ja liikalihavuuden välisiä yhteyksiä Suomessa. Vuonna 1959 *The Lancet* -lehdessä julkaistun tutkimuksen mukaan tupakoitsijoilla oli alhaisempi verenpaine. Maaseudulla tupakoitsijat kärsivät vähemmän liikalihavuudesta. Tutkimustulos oli hyödyllinen tupakkateollisuudelle, joka on erityisesti naisille suunnatussa markkinoinnissaan vedonnut juuri siihen, että tupakointi auttaa painonhallinnassa. Tässä vaiheessa tiedeyhteisö ei pitänyt tupakkateollisuuden tutkimusrahoitusta ongelmallisena, koska tupakkayhtiöiden todelliset tarkoitukset olivat hämärän peitossa.

TIRC ja myöhemmin CTR eivät halunneet rahoittaa tupakkateollisuuden kannalta ”väärin” eli aitoihin tuloksiin johtavia tutkimuksia. Tämän saivat kokea esimerkiksi ne tutkijat, jotka osallistuivat professori Ilari Rantasalon aloitteesta syntyneeseen, suureen pohjoismaiseen kaksostutkimukseen. Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää ympäristötekijöiden (erityisesti tupakoinnin, alkoholin, liikunnan vähyden sekä psykososiaalisten tekijöiden) sekä perintötekijöiden osuutta kroonisten sairauksien syntyyn.

Ruotsista saadut ensimmäiset tulokset kertoivat, että erot identtisten kaksosten välillä eivät ole suuria. Vasta 1980-luvun puolivälissä erot alkoivat tulla selvästi esiin: tupakoivat kaksoset sairastuivat selvästi useammin tupakkatauteihin kuin tupakoimattomat veljensä tai sisarensa. Suomalaistutkijat julkaisivat joulukuussa 1986 kansainvälisessä seminaarissa tutkimustuloksia, jotka osoittivat tupakoinnin lisäävän selvästi valtimokovettumatautia. Tämän seurauksena CTR katkaisi kaksostutkimuksen rahoituksen kesken tutkimuskauden.

British American Tobacco -yhtiön tutkimusyksikkö

British American Tobacco, BAT, perusti Isossa-Britanniassa oman tutkimusyksikkönsä tutkimuspoliittisen ryhmän (Scientific Research Groupin) lokakuussa 1986. Sekin rahoitti tutkimusta, jonka tavoitteena oli etsiä vakavien tupakkatautien syitä kaikesta muusta paitsi niiden todellisesta aiheuttajasta eli tupakasta.

SRG rahoitti muun muassa tutkimuksia, jossa selvitettiin häkkilintujen pitämisen yhteyttä keuhkosityöpään. Budapestissä etsittiin virheitä ruumiinavauksista, joissa vainajan kuolinsyynä oli ollut keuhkosityöpä. Esillä oli myös monia hankkeita, joiden tarkoituksena oli osoittaa tupakoinnin vaikuttavan yleensä suotuisasti aivojen toimintaan ja ehkäisevän Alzheimerin ja Parkinsonin tauteja.

Tupakkateollisuuden yleistä toimintalinjaa kuvaa hyvin se, että SRG:n halusi pitää antamansa tutkimusapurahat salaisina. Apurahan saajia ei velvoitettukaan ilmoittamaan BAT:n tuesta tutkimusten julkaisemisen yhteydessä. Julkaistavat tutkimukset oli kuitenkin lähetettävä BAT:lle kuukautta ennen julkaisupäivää.

BAT ja sen yhdysvaltalainen tytäryhtiö Brown & Williamson halusivat 1980-luvun alkupuolella lanseerata uuden Barclay-savukkeen Suomeen. Savukkeen uudenlaisen ilmastoidun suodattimen tarkoituksena oli pienentää haitallisten aineiden määrää tupakoitsijoiden keuhkoissa. Terveysrintama Suomessakin uskoi aluksi, että tämä saattaisi olla mahdollista. Myöhemmin valheellisuus paljastui taitavasti suunnitelluksi myynninedistämiskeinoksi. Suodattimien ansiosta savukkeita markkinoitiin terveellisimpinä ja turvallisempina, vaikka yhtiön virallisen kannan mukaan tupakointi ei ollut haitallista.

1980-luvulla tutkijoilla alkoi erittäin vahva näyttö siitä, että passiivinen tupakointi eli ympäristön tupakansavu on vahingollista terveydelle. Vastauksena tähän uuteen toimintaansa kohdistuvaan uhkaan tupakkateollisuus synnytti uuden tutkimuslaitoksen. The Centre for Indoor Air Research (CIAR) perustettiin maaliskuussa 1988 tukemaan korkealaatuista sisäilman tutkimusta ja tiedottamaan tutkimustuloksista laajalle tiedeyhteisölle. Keskuksen etuna oli se, että sen perustamiseen liittyvät asiakirjat sekä asiantuntijoiden rekrytointi olivat suojassa oikeudenkäynneiltä, koska ne saatettiin leimata asianajajan ja asiakkaan välisiksi, salaisiksi asiakirjoiksi. Keskuksen tarkoituksena oli laajentaa keskustelua passiivisesta tupakoinnista kaikkiin sisäilman ongelmiin.

Vuosina 1989-1999 CIAR tuki yhteensä 244 julkaistua tutkimusta, joissa julkaisuyhteenvedon mukaan oli mukana viisi suomalaistutkijaa.

Suomen tupakka-oikeudenkäynnit

Suomen tupakka-oikeudenkäynneillä tarkoitetaan niitä oikeudenkäyntejä, jotka liittyvät eri tavoilla Pentti Ahon tuotevastuujuttuun. Aho oli nostanut vuonna 1988 kanteen kahta Suomessa toiminutta

tupakkayhtiötä vastaan vaatien korvauksia kurkunpääsyövästä ja muista sairauksista, jotka olivat hänestä savukkeiden aiheuttamia. Aho kuoli sairauksiinsa kesken oikeustaistelun, mutta hänen omaisensa jatkoivat oikeudenkäyntiä. Ahon tapauksen oikeusprosessi loppui vasta vuonna 2001 Korkeimman oikeuden päätökseen, joka vapautti tupakkayhtiöt vastuusta.

Suomen tupakkaoikeudenkäynnit voidaan jakaa kolmeen eri haaraan: yksi liittyy tuotevastuuseen, toinen tupakkayhtiöiden rikosoikeudelliseen vastuuseen ja kolmas yleisemmällä tasolla tupakan aiheuttamiin terveyshaittoihin. Kahdessa jälkimmäisessä tapauksessa on kuitenkin kysymys tuotevastuujuttuun liittyvistä ja kantajan puolelta sitä tukevista prosesseista.

Tupakkateollisuuden lääketieteellinen puolustus rakentui oikeudelle annettujen kirjallisten todistajalausuntojen sekä suullisten asiantuntijatodistajien varaan. Olennaisin kysymys oli tällöin sopivien todistajien löytäminen. Työ oli ulkomaisten asianajotoimistojen vastuulla. Asianajotoimisto Shook, Hardy & Baconin eräällä todistajalistalla oli yhteensä 118 todistajaa. Heistä kolme oli suomalaisia.

Vielä tuotevastuujutun raastuvanoikeuden ratkaisun jälkeenkin asianajajat etsivät ja arvioivat asiantuntijatodistajia Suomesta.

Tuotevastuuoikeudenkäynnissä oikeudellinen kysymys koski riittävän näytön arviointia: kuinka vahva ja kiistaton oli tieteellinen näyttö tupakan terveyshaitoista. Tässä tärkein osa oli todistajiksi kutsutuilla lääketieteen asiantuntijoilla. Tupakkayhtiöt kutsuivat alioikeuskäsittelyyn 20 todistajaa ja hankkivat 31 lausuntoa. Useimmat näistä koskivat lääketieteellisiä näyttökysymyksiä.

Lääketieteelliset todisteluteemat jakautuivat kolmeen osaan. Ensimmäinen koski tupakoinnin terveysvaikutuksista 1950-1980 -luvulla käytyä tieteellistä väittelyä sekä tuona aikana syntyneitä teorioita kausaliteetista eli syy-yhteyksistä. Heitä Hiilamo kutsuu kontroverssitodistajiksi. Toisen teeman muodosti yleinen kausaliteetti eli tupakointiin liitettyjen sairauksien syntyminen ja niiden riskitekijät. Lääketieteellinen pääkysymys liittyi kolmanteen todisteluteemaan eli erityiseen kausaliteettiin. Tällä viitattiin niihin tekijöihin, jotka olivat aiheuttaneet juuri kantaja Pentti Ahon sairaudet.

Oikeusistuimet hyväksyivät tupakkateollisuuden kontroverssitodistajien näkemykset, vaikka tupakkayhtiöiden asiakirjojen mukaan he todistivat omassa asiassaan. Asiantuntijat olivat itse synnyttäneet tupakkateollisuuden tilauksesta sen tieteellisen kiistan, jonka olemassaolosta he todistivat.

Erityisestä kausaliteetista todistanut Ismo Virtanen oli alioikeudessa ainoa suomalainen lääketieteen edustaja. Virtanen todisti tupakkateollisuuden puolesta, ettei tupakointi aiheuta syöpää. Todistus sai paljon julkista huomiota ja johti myöhemmin siihen, että Virtanen sai syytteen väärästä valasta, josta hänet myöhemmin vapautettiin.

Tupakkataistelun murroskohta

Tupakkateollisuuden lääketieteellä oli vankka jalansija Suomessa. Kyse oli kahdesta päällekkäisestä ilmiöstä: tupakkateollisuuden lääketieteen tuottamisesta ja tupakkaoikeudenkäynneistä. Kansainväliset tupakkayhtiöt käyttivät suomalaisten tutkijoiden ja lääkäreiden osaamista hyväkseen kampanjassa, jonka tarkoituksena oli kiistää tupakan terveyshaitat. Oikeudenkäynnit toivat tupakkateollisuuden lääketieteen esiin Suomessa selvemmin kuin missään muualla Euroopassa. Teollisuus marssitti oikeussaliin muutamien tuoreiden nimien lisäksi vanhat eturivin

asiantuntijansa, joihin se oli turvautunut jo vuosikymmeniä niin oikeudellisten kuin lainsäädännöllisten riskien torjumisessa.

Ahon jutun tupakkateollisuuden lääketieteellisen todistajajoukon voi jakaa karkeasti kahteen osaan. Monet vanhemmat kontroverssitodistajat olivat toimineet jo vuosikymmeniä tupakkateollisuuden yhteistyökumppaneina ennen todistamistaan Ahon jutussa. Sen sijaan nuoremmille erityisen syy-yhteyden todistajille Ahon juttu avasi kanavia tupakkateollisuuteen.

Suomen tupakka-oikeudenkäynnit näyttävät toimineen jonkinlaisena vedenjakajana tupakkateollisuuden lääketieteessä. CTR:n toiminta alkoi hiipua 1990-luvun alussa, koska passiivinen tupakointi nousi teollisuuden suurimmaksi huolenaiheeksi. Samaan aikaan asianajotoimistot käynnistivät ennen näkemättömän kampanjan, jonka tarkoituksena oli rekrytoida konsultteja ja tiedemiehiä puolustamaan teollisuutta passiivisen tupakoinnin kysymyksissä. Tähän liittyi myös uuden tutkimuslaitoksen CIAR:n perustaminen.

Tupakkateollisuuden lääketiede ei ole välttämättä aina perustunut huonolaatuiseen tieteseen. Teollisuuden sisällä ja sen rahoittamana on saatettu julkaista näkökulmiensa, metodiensa, aineistojensa ja tulostensa puolesta ansiokkaita tutkimuksia. Tupakkateollisuuden lääketieteen laatu on ollut kehnoita, kun sen kohteena on ollut tupakoinnin terveyshaitat. Korkeatasoinen tutkimus liittyy yleensä muihin terveyshaittoja aiheuttaneisiin tekijöihin. Teollisuus rahoitti näitä tutkimuksia siirtääkseen pois keskustelua tupakoinnin vaaroista.

Raportissa ei pyritä selvittämään sitä, oliko tupakkateollisuuden lääketiede Suomessa hyvän tieteellisen käytännön mukaista. Tämän selvittämiseksi olisi tarkistettava muun muassa se, miten teollisuuden tuesta on raportoitu tutkimusten julkaisemisen yhteydessä. Olennaisempi kysymys koskee kuitenkin ehkä sitä, millaiset arvot ja päämäärät ohjaavat tutkimusta. Tupakkateollisuuden lääketiede on valaiseva esimerkki siitä, mitä tapahtuu kun tieteen eettinen pohja unohtuu tai unohdetaan ja tarkoitushakuisuudesta tulee tutkimusten päämäärä.

Vielä laajemmalla tasolla tupakkateollisuuden lääketiede herättää kriittisiä kysymyksiä tutkimusrahoituksesta. Yritysten omaa ja niiden rahoittamaa tutkimustoimintaa on pidetty edullisena koko yhteiskunnalle, koska sen avulla voidaan parannella vanhoja tuotteita ja synnyttää kokonaan uusia. Näin kuluttajien tarpeita tyydytetään aikaisempaa paremmin ja samalla edistetään koko yhteiskunnan hyvinvointia.

Tupakkateollisuuden esimerkki osoittaa, että tutkimuksen tavoite voi ollakin päinvastainen. Tutkimusta käytettiin salaliitossa, jossa pimitettiin tuotteiden terveyshaitat ja estettiin turvallisempien tuotteiden kehittäminen. Jos tupakkateollisuus ei ole erikoistapaus, miten voimme luottaa esimerkiksi elintarvike-, lääke- tai matkapuhelinteollisuuden tekemiin ja rahoittamiin tutkimuksiin, jotka koskevat niiden omien tuotteiden turvallisuutta?

Lähde:

Heikki Hiilamo: Valheen mesenaatit - Suomi tupakkateollisuuden manipuloiman lääketieteen näyttämönä. Suomen ASH ry, Lääkärin sosiaalinen vastuu ry. 2004. ISBN 951-96539-3-7.

